УДК 903.02:003.031

© **Віталій Отрощенко**, 2019
Доктор історичних наук, професор,
завідувач Відділу археології енеоліту – бронзової доби
Інституту археології НАН України.
ORCID ID 0000-0001-5707-8384. otrok_o@ukr.net
(Київ, Україна)

Знаки на кераміці доби пізньої бронзи

Проаналізовано розмаїту систему декорування глиняних виробів доби пізньої бронзи. Особливу увагу приділено знакам, виявленим на кераміці досліджуваного періоду. Науковці висловлюють думку про те, що вони є проявом давньої писемності, у зв'язку з чим намагаються з'ясувати їх зміст. Подано узагальнену оцінку праць, що з'явилися впродовж понадстолітнього періоду дослідження декору

Ключові слова: археологічна керамологія, глиняні вироби, доба пізньої бронзи, зрубна спільнота, знаки, graffiti, епічні сюжети, орнамент, композиція, писемність.

В основу цього дослідження покладено текст доповіді автора на міжнародній конференції *«Wspolnota dziedz archeologicznego ziem Ukrainy i Polski»* (Ланцут, Польща, 26-28 жовтня 2005 року), що згодом побачила світ у вигляді окремої статті (Отрощенко, 2007b, с. 196-212). На жаль, ця праця лишилася майже невідомою для зацікавленого проблемою українського читача. Поза тим, від часу роботи над згаданим текстом минуло 13 років, і з'явилися нові артефакти, спостереження й розробки. Тому вважаю доцільним повернутися до цієї теми з позицій сьогодення.

Глиняні вироби, передовсім посуд, переважають у колі артефактів населення зрубної культурної спільноти доби пізньої бронзи (XVII–XII століття до н. е.). Особливістю декоративного оформлення посуду цієї спільноти є аритмія в розташуванні елементів орнаменту, свідоме розбиття їх змістовими символами, піктограмами, загалом, знаками. Важливо зауважити, що, за спостереженням Галини Коробкової, рядки знаків прописували чи відтискали на зовнішній поверхні горщиків після підсушування, але ще до випалювання (Горбов, Мимоход, 1999, с. 44). Водночас, на готовій глиняній продукції graffiti, зазвичай, не різьбили. Отже, продукування знаків включалося в технологічний цикл виготовлення кераміки на фазі декоративного оздоблення посуду. Відповідно, й знаки карбували орнаментирами: шилом, загостреною паличкою, мотузкою, прямим чи зубчастим штампом. Безумовну перевагу надавали знаряддям з гострим кінцем. Відомі й рельєфні знаки, виконані наліпленим валиком (Кравченко, 1996, с. 99-100, погр. 9).

Корифей російської археології Василь Городцов ще 1903 року звернув увагу на рядок фігур на банці з поховання зрубної спільноти біля станції Переїзної Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Він сприйняв їх як вияв давньої писемності (Городцов, 1907, с. 243, 307, табл. XIII: 1). У період між світовими війнами археологи Середнього Поволжя (Віра Гольмстен, Анна Збруєва, Михайло Худяков) підхопили тему знаків. Михайло Худяков помітив, що знаки на слоїку з могильника Полянки 1 у Татарстані мають риси схожості із зображеннями на срібному кубку з Майкопської могили (Chudjakov, 1929; Збруева, 1952, с. 164-165, рис. 12). Таке спостереження позначило

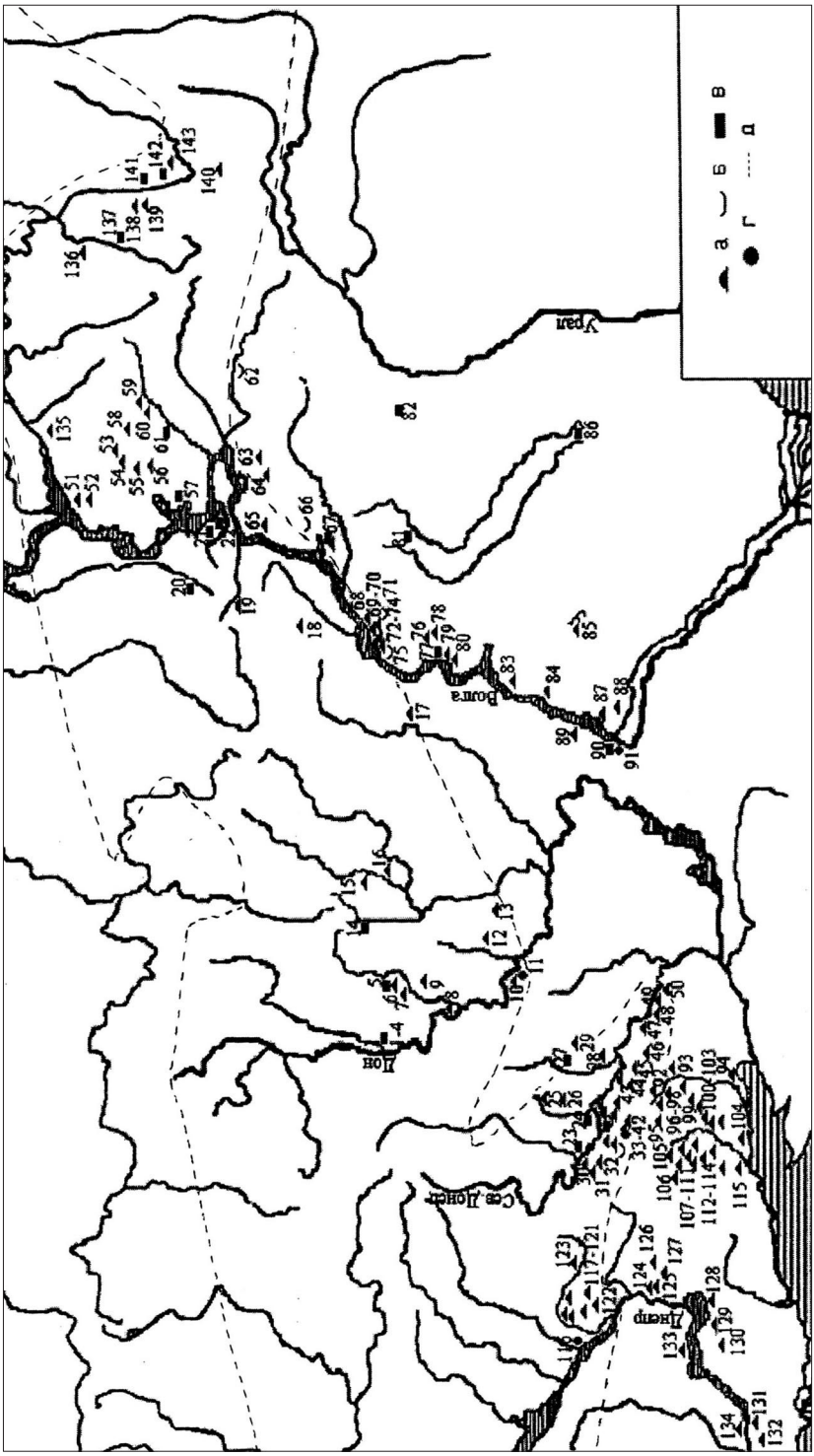

Мал. 1

Карта пам'яток зрубної спільноти, де знайдено кераміку зі знаками (Захарова, 2000b).

Умовні позначки: а – могильники; б – ґрунтові цвинтарі; в – поселення; г – випадкові знахідки; д – кордони Лісостепу за Ф. Мільковим

кавказький вектор зовнішніх зв'язків зрубної спільноти й стало спонукою до інтерпретаційного підходу у вивченні загадкових рядків знаків. Віра Гольмстен також звернула увагу на декілька посудин зі знаками з колекції Державного Ермітажу (Гольмстен, 1941, с. 1-8). Керманич Історичного музею в роки нацистської окупації Києва Пауль Грімм видав розвороти ще двох горщиків зі свастиками з розкопок Катерини Мельник-Антонович біля села Кириківка Харківської губернії (Grimm, 1942, s. 144-145, abb. 6-9). Ці артефакти й досі зберігаються у фондах Національного музею історії України. Зрозуміло, чому доцента Пауля Грімма в Україні цікавили лише свастики. Адже для нього це були неспростовні ознаки присутності Germanen Erbe (германської спадщини) на наших землях. Загалом, епізодична увага до теми знаків не виводила науковців на узагальнення до середини XX століття.

Змінило ситуацію дослідження російського археолога Олександра Формозова з публікацією знаків, виявлених на 17-ти посудинах, 7 з них – із теренів України. Дослідник розглянув їх

СПИСОК ПАМ'ЯТОК:

1-4 – Волковське, ВОГРЕСівська гребля, Боровське, Масловське I;
5 – Мосоловське;
6 – Стара Тойда;
7 – Лівобережні Березовські кургани;
8 – Володимирівка;
9 – Бунарки;
10 – Богучарський I;
11 – Богучар;
12 – Підгорне;
13 – Совєтське I, II;
14 – Раздольне;
15 – Власовський 1;
16 – Губарі;
17 – Велика Дмитріївка II;
18 – Медяникове;
19 – Канадєй V;
20 – Абрамовське II;
21 – Комаровське;
22 – Березовське;
23 – Рубці;
24 – Усове Озеро;
25 – Плотина;
26 – Рудівка;
27 – Капітанове I;
28 – Бахмутівка;
29 – Баранниківка;
30 – Новомиколаївка;
31 – Шнурки;
32 – Хрестище;
33 – Родіонівка;
34 – Переїзна;
35 – Дружківка;
36 – Артемівськ (Бахмут);
37 – Миньківка;
38 – Іллічівка – цвинтар, Іллічівка-2;
39 – Дронівка;
40 – Привілля;
41 – Відродження II;
42 – Сокольники;
43 – Пришиб;
44 – Городище;
45 – Новоселки;
46 – Дубівський;
47 – Великий Суходіл;
48 – Провалля;
49 – Благівка;
50 – Тополівка;
51 – Маклашеївський III;
52 – Полянки;
53 – Кам'яний Враг;
54 – Чорнявка II;
55 – Ягідне;
56 – Новопавлівка;
57 – Сусканське I;
58 – Лузанівка;
59 – Нижня Орлянка;
60 – Золота Нива II;
61 – Гундоровка;
62 – С'єзже;
63 – Кіровський;
64 – Андросовський II;
65 – Федорівський;
66 – Калач;
67 – Наталіїне II, IV;
68 – Бородаївка I, II;
69 – Ожинівка;
70 – Сусли;
71 – Крутоярівка;
72 – Покровські;
73 – Саратовка I;
74 – Суха Саратовка;
75 – Смєловка;
76 – Кочетне;
77 – Новопривольне-4;
78 – Мирне III;
79 – Ровне;
80 – Луговське II;
81 – Осинів Гай;
82 – Часникове I;
83 – Політотдєльське;
84 – Новонікольське I, II;
85 – Красна Деревня;
86 – Сор-Айдін;
87 – Волзький II;
88 – Заплавне;
89 – Горна Пролєйка;
90 – Суха Мечетка II, IV;
91 – Колпачки;
92 – Ольховатка;
93 – Білоярівка;
94 – Таганрог – Золота Коса;
95 – Берестове;
96 – Авілівка;
97 – Старопетрівське;
98 – Зрубне;
99 – Лисиче;
100 – Петропавлівка;
101 – Запорожець;
102 – Октябр;
103 – Введенське;
104 – Безіменне;
105 – Гладківка;
106 – Бурлацьке;
107 – Єгорівка;
108 – Старобешеве;
109 – Докучаєвськ;
110 – Іванівка;
111 – Миколаївка;
112 – Куйбишеве;
113 – Заможне;
114 – Шевченко II;
115 – Маріуполь;
116 – Орлик;
117 – Михайлівка;
118 – Перещепине I;
119 – Олександрівка;
120 – Ковпаківка III;
121 – Попасне;
122 – Новопідкряж IV;
123 – Дубовики;
124 – Барвінівка;
125 – Михайлівка;
126 – Вільнянські могили;
127 – Орловка;
128 – Василівка;
129 – Мала Білозерка;
130 – Веселе;
131 – Вільна Україна;
132 – Ювілейне;
133 – Нікополь – Сірко;
134 – Львове;
135 – Дівочий Городок;
136 – Старі Ябалакли;
137 – Казангулове;
138 – Єлена;
139 – Пєстровка;
140 – Санзяпове;
141 – Юмакове III;
142 – Береговське I;
143 – Акназарове

як зародки писемності (Формозов, 1953, с. 193-200). Пізніше він повів мову про *«письмена ідеографічного чи навіть фонетичного характеру»* (Формозов, 1963, с. 183). Його публікації викликали жваву дискусію серед науковців, коли не вельми коректний скепсис з боку істориків писемності (Истрин, 1988, с. 99) *«урівноважувався»* фантастичним прочитанням текстів (Турчанинов, 1971, с. 49-59; Суслопаров, 1986, с. 170; Кульбака, 2001, с. 55-57, рис. 1). Помірковані дослідники були обережнішими: *«Йдеться не про фонетичне письмо, а про якусь форму ідеографічного»* (Брайчевський, 1998, с. 47). Український філолог Андрій Білецький запропонував для знаків зрубної спільноти термін *«graffiti»*, але рішуче заперечував можливість їх прочитання. *«Само собой разумеется, что интерпретация этих graffiti наталкивается на непреодолимые трудности. Определение их как письменных знаков, а не орнаментальных мотивов или мнемонических и, может быть, посессионных значков является преждевременным и лишенным собственно палеографической аргументации»* (Белецкий, 2006, с. 6).

Феномен знаків на півдні Східної Європи цікавив і західних археологів. Американська дослідниця литовського походження Марія Гімбутас вбачала в них релігійні символи сонця, зірок, коней та змій (Gimbutas, 1965, p. 535). Німецький археолог Олександр Хьойслер зазначив специфіку graffiti на посуді зрубної спільноти та їх відмінність від орнаменту, застосовуючи щодо них вираз *«Schriftzeichen»*, тобто *«письмена»* (Hausler, 1985, s. 1-9).

З 1970-х років проблемою знаків переймається український археолог Георгій Буров. Оперуючи знаками з 50-ти горщиків, він вів мову про *«зрубне фразеологічне письмо»*, специфіку якого визначив осібним терміном *«символографія»* (Буров, 1978, с. 73-75). Надалі дослідник до пошуків змісту graffiti залучив етнографічні матеріали й запропонував власну класифікацію знаків (Буров, 1977, с. 48-63, рис. 2-4). Низку виразних горщиків з graffiti ввели в науковий обіг інші дослідники (Васильєв, 1976, с. 15-17, рис. 9: 5, 11: 8-9; 1977, с. 17-18, 20, рис. 8: 17, 19, 20; 10: 7; Татаринов, 1981, с. 250-253; Супруненко, 1986, с. 243-244; Шитов, 1987, с. 27-29, табл. XXVII: 1, 5; XXVIII: 1-2; Ковалева, 1989, с. 57, 62-63, 87-88, рис. 12-13).

На початку 1980-х років Олександр Формозов та Віталій Отрощенко здійснили проект *«К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла»*. Перший сформулював постановку проблеми й можливі підходи до її реалізації (Формозов, 1988, с. 147-151), другий подав опис 66 артефактів, де виявлено 393 знаки, класифікував їх і запропонував інтерпретацію окремих піктограм, вживаючи щодо них усталений на той час термін *«письмена»* (Отрощенко, 1988, с. 151-178). Публікація проекту мала резонанс і стимулювала пошук знаків на артефактах доби пізньої бронзи. З'явилися численні публікації нових знахідок (Гаврилюк, Черных, 1990, с. 99, рис. 8; Горбов, Усачук, 1993, с. 115, рис. 63: 1, 3; 64; Кочерженко, Слонов, 1993, с. 37 и сл.; Захарова, 1996, с. 132-136, рис. 1; Мамонтов, 1996, с. 128-132; Матвеев, Сафонов, 1997, с. 110-118, рис. 3-4; Литвиненко, 1999, рис. 2, 3, 5, 6, 9; Привалова, 1999, с. 97, рис. 5: 4; Богданов, 2001, с. 66-67; Клименко, 2001, с. 77-79, рис. 1; Чивилев, 2002, с. 1-112; Луньков, 2002, с. 140-142; Мочалов, 2003, с. 306-310, рис. 1-4; Луценко, 2006, с. 10-13, рис. 1-5 та інші).

Системно провела дослідження graffiti зрубної спільноти Олена Захарова, виявивши 1050 знаків на 308 артефактах. Характеризуючи це явище загалом, дослідниця дійшла висновку, що ми маємо справу з семасіографією – графічною семіотичною системою, яка віддзеркалює початковий ступінь розвитку писемності (Захарова, 1998a, с. 110). Зрештою, така копітка праця вилилася в кандидатську дисертацію, за текстом якої видано монографію (Захарова, 1998b; 2000b).

Не залишилася поза увагою й проблема походження graffiti зрубної спільноти. Дехто пояснив їх виникнення результатом запозичень з писемності Крито-Мікенської цивілізації (Березанская, 1982, с. 176-179, рис. 69-71). Звісно, не можна відкинути запозичення окремих знаків ззовні, від більш розвинених сусідів. Але слід зважати й на потенціал місцевих традицій,

адже складна й розгалужена знакова система служила населенню спільноти Кукутень-Трипілля ще в IV тисячолітті до н. е. (Ткачук, Мельник, 2002). Витоки знакової системи зрубної спільноти дослідники, розвиваючи здогад Олександра Формозова, шукають у матеріалах більш ранніх культур півдня Східної Європи: катакомбних (Пустовалов, 1998, с. 42), бабинської (Отрощенко, 1988, с. 51-153) та доно-волзької абашевської (Пряхин, Захарова, 1996, с. 58-63; 2001, с. 265, рис. 1-2).

Показово, що напрацювання археологів у вивченні знакової системи зрубної спільноти цікавлять не лише філологів, а й представників інших наукових дисциплін. Олександр Кислий використав знакові композиції як зразки бінарних опозицій та статевого символізму, характерні для пізньопервісних суспільств. Результати своїх спостережень він використав для реконструкції динаміки демографічних процесів за доби бронзи (Кислий, 2005, с. 95-101, рис. II: 4). Олена Боровицька запропонувала соціально-прагматичний підхід з акцентом на ритуальну складову до аналізу знакової системи зрубної спільноти з філософських позицій (Боровицька, 2007, с. 69-71).

Досягнуті результати в справі вивчення graffiti помітні, проте вони не знімають низки старих і нових проблем. Так, на одній мапі позначено 36 пунктів, де виявлено артефакти зі знаками (Буров, 1997, с. 49, рис. 1), а на іншій – 143 (Захарова, 2000b, рис. 1). Проте лише 12 пунктів у них збігаються. Отже, класифікації Георгія Бурова та Олени Захарової складалися фактично на різній джерельній базі. При цьому стрімко зросла кількість виявлених об'єктів з graffiti (404 артефакти), а кількість знаків наблизилася до 1400. Проблема публікації кадастру цього доволі вже потужного джерела, з урахуванням контексту кожної знахідки, стає нагальною. Здійснити таке видання в масштабах зрубної спільноти технічно складно з огляду на необхідність опрацювання численних колекцій у музеях України, Російської Федерації та Казахстану. Такий кадастр, поза тим, може стати перспективною темою для окремого міжнародного проекту.

Зауважимо, що український сегмент джерельної бази знаків зрубної спільноти технічно доступніший і може слугувати об'єктом самостійного дослідження. Адже половина з пунктів на мапі знаків Олени Захарової (71 з 143) знаходиться на теренах нашої держави (мал. 1). Досі вивчалася знакова система зрубної спільноти загалом. Проте остання складається щонайменше з двох культур – покровсько-мосоловської зрубної (ПМЗК) та бережнівсько-маївської зрубної (БМЗК). Згадана карта знаків фактично засвідчує, що щільність їх у межах бережнівсько-маївської зрубної культури, переважно на теренах України, є найвищою. Сукупно вони ніби позначають сучасний східний кордон нашої держави. Хоча більшість знаків у обох культурах наносили загостреною паличкою, населення покровсько-мосоловської зрубної культури користувалося для нанесення знаків також гребінчастим штампом, а носії бережнівсько-маївської зрубної культури використовували відбитки мотузка й валики. Помічено, що знак *«колісниця»* виводився в названих культурах у різних проекціях (Отрощенко, 1996, с. 130-132, рис. 1). *«Покровці»* ставили горщики зі знаками здебільшого до дитячих поховань, а носії бережнівсько-маївської зрубної культури – дорослим небіжчикам. Простежується, зрештою, різна кількість хрестів і свастик на посуді двох культур з рядками знаків календарного циклу, що дотепно пов'язано з більшою кількістю безсніжних місяців на рік на Дніпрі та меншою – на Волзі чи Уралі (Сафонов, 1996, с. 66-70, рис. 1: 3-5; 2). На перспективу, порівняльна характеристика знакових систем двох культур зрубної спільноти обіцяє нові цікаві спостереження й відкриття.

Помічено, зокрема, зростання концентрації посуду зі знаками в ареалах тогочасних гірничо-металургійних осередків Каргалінського в середній течії річки Урал (Луньков, 2002, с. 140-142) та Донецького (Захарова, 2000b, с. 33-39, рис. 1). Отже, спостерігається прив'язка поширення артефактів зі знаками до економічно розвинених регіонів *«зрубного»* світу. Саме такими тоді були осередки гірничої справи, металургії кольорових металів

та металообробки. Зокрема, найбільшу колекцію посудин зі знаками з однієї пам'ятки (55 артефактів) дало Мосоловське поселення металургів-ливарників на р. Битюг у басейні Середнього Дону (Пряхин, 1993, с. 93-94; Захарова, 2000b, с. 31-32, рис. 5-8).

Доцільно уважніше спинитися на загальних класифікаціях знаків зрубної спільноти, щоб оцінити їх варіабельність і розмаїтість. Автор запропонував розподілити 393 знаки на 5 груп: рамкові (мал. 2: I), хрестоподібні (мал. 2: II), геометричні (мал. 3), літерні (мал. 4), піктографічні (мал. 5), та 31 вид (Отрощенко, 1988, с. 172-178, рис. 14-17). Пізніше він додав ще 2 види знаків: *«людина», «стріла»* (Отрощенко, 1995, 1998). З часом з'явилися підстави виділити як окремий вид знак *«тризуб»*, що спочатку трапився на глиняному кружалі з Мосоловського поселення (Пряхин, 1993, рис. 73: 2), а потім на посудині з поховання 5 кургану 3 біля с. Губарі Воронізької області (Захарова, 2000b, с. 26, рис. 2: 2). Як сигнал, тризуб прокреслено на горщику з поховання 3 кургану 4 (святилище *«Мергелева гряда»*) біля села Степанівка Луганської області (Клочко, 2007, с. 120, рис. 8). Знак *«тризуб»* також позначено на посудині з поховання 1 кургану 1 біля села Перевесенка Балашівського повіту Саратовської губернії, але цю знахідку з фондів Саратовського обласного краєзнавчого музею не видано (Формозов, 1953, с. 195). Загалом же знаки *«тризуб»* (мал. 5: 34; 6: 1-2), *«людина»* (мал. 5: 32) та *«стріла»* (мал. 5: 33) можна віднести до групи *«піктографічних»*. Отже, маємо нині 34 види знаків, розділені на 5 груп (Отрощенко, 1995, с. 33; 1998, с. 94-96, рис. 1-4; 2007b, с. 199-201, рис. 2-6). Поза тим, автор здійснив зіставлення антропоморфних образів у мистецтві та знаковій системі населення зрубної спільноти (Отрощенко, 2007a, с. 125-129).

Георгій Буров виділив на дещо іншій вибірці 4 групи знаків:

1) зображення в реалістичній манері;
2) числові знаки (2, 5, 4, 3, 10, 20, 8, 7, 6);
3) хвилясті лінії й кривулі (зиґзаґи);
4) хрестики та інші подібні до літер накреслення (мал. 7: 2-5, 7-12).

Інтерпретацію знаків він провів за принципом парності (чоловічі – жіночі). Дослідник вважає, що знаки загалом пов'язані з магією родючості. Рядки знаків асоціюються в нього з вервечками танцівників (мал. 7: 1), відомих на петрогліфах Південного Кавказу й Центральної Азії (Буров, 1997, с. 55-62, рис. 2-4).

Олена Захарова, продовжуючи розвиток попередніх класифікацій, окреслила три типи знаків:

1) наочно-образні (мал. 8);
2) ідеографічні, або ж знаки-символи (мал. 9);
3) нагадувальні, або ж мнемонічні, знаки-сигнали (мал. 10).

Знаки-символи, у свою чергу, розподілила на 3 групи:

1) хрестоподібні символи;
2) геометричні символи;
3) знаки абстрактної форми.

Рядки знаків дослідниця трактувала як *«письмена»*, а одиничні graffiti визначила як сигнали. Поза тим, виокремлено кераміку з малюнками (Захарова, 1998a, с. 103-107, табл. 1-2; 2000b, с. 62-71, рис. 37-41).

Дещо несподіваний випад проти перших спроб систематизації знаків зробив Юрій Каргін із Саратова, який вважав, що вони не дали очікуваного результату. Він назвав необґрунтованими спроби *«выделить группу знаков, которая являлась бы буквами»* (Формозов, 1963; Отрощенко, 1988). *«Основной ошибкой здесь было утверждение, что каждый знак имеет конкретное смысловое значение»* (Каргин, 2006, с. 77). По-перше, автор виділив у групу IV (знаки-*«літери»*) *«знаки, которые походят на буквы славянского и латинского алфавитов»* (Отрощенко, 1988, с. 174); по-друге, знак змістовно приречений мати значення. Окрім того, *«...каждый из знаков срубной знаковой системы был наделен многозначностью...»* (Захарова, 2000a, с. 125). До того ж слово *«значення»* похідне від *«знака»*. Інша справа, що первинний зміст знака віднайти нелегко.

З подивом автор довідався, що Олені Захаровій *«удалось опровергнуть выводы В. В. Отрощенко о возможности наличия письменности срубных племен. Весомым*

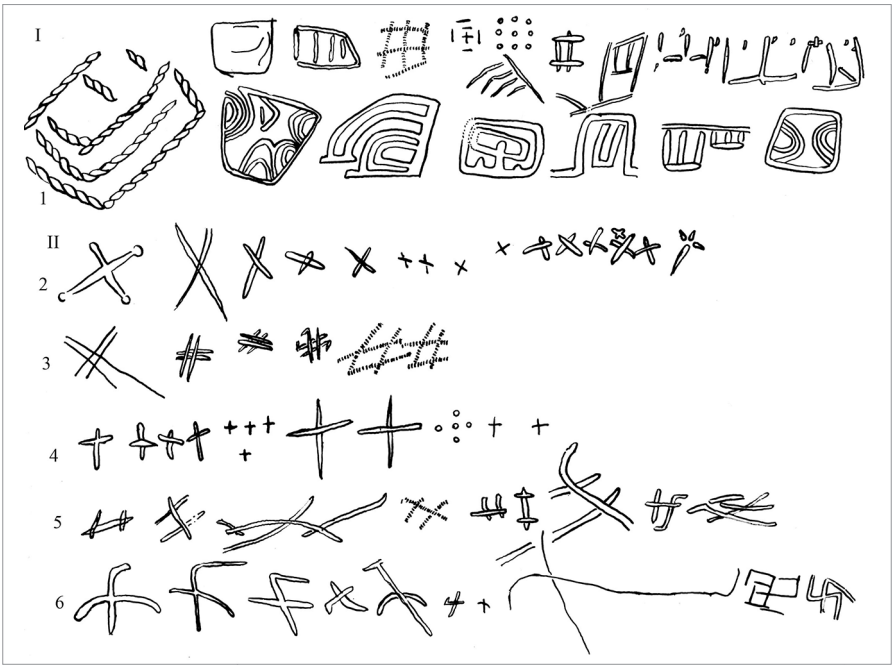

Мал. 2
Види знаків:
група I – рамкові (1);
група II – хрестоподібні (2-6)

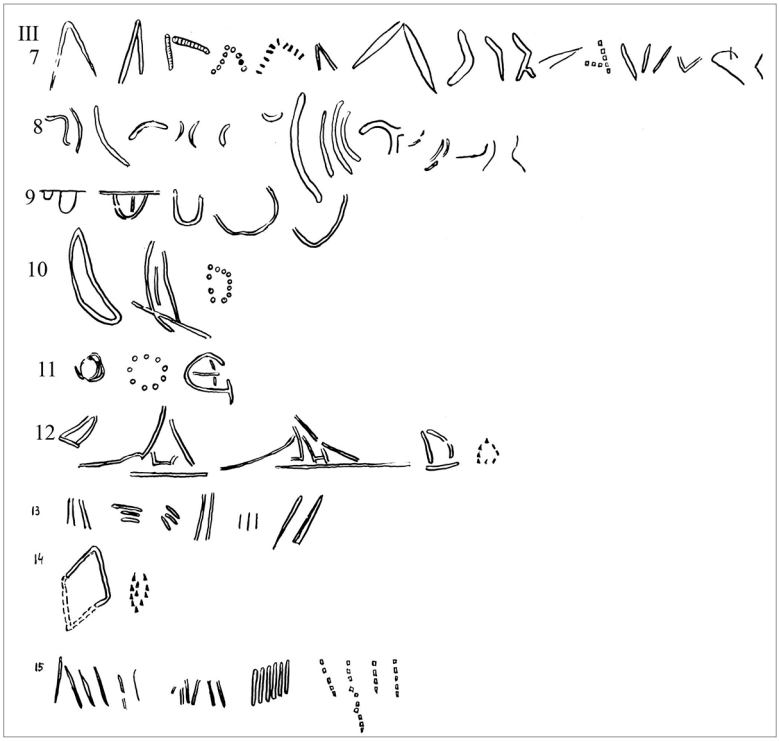

Мал. 3
Види знаків:
група III – геометричні (7-15)

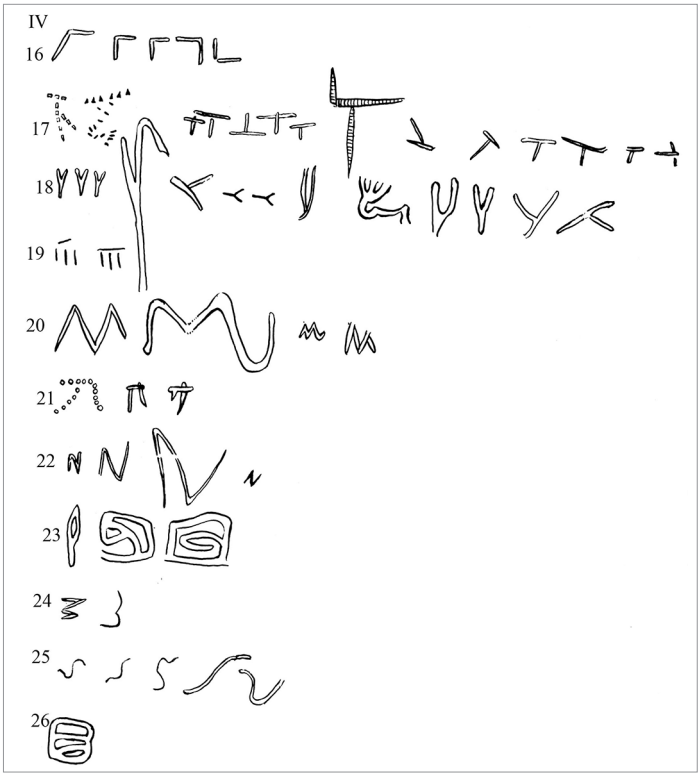

Мал. 4
Види знаків:
група IV – літерні (16-26)

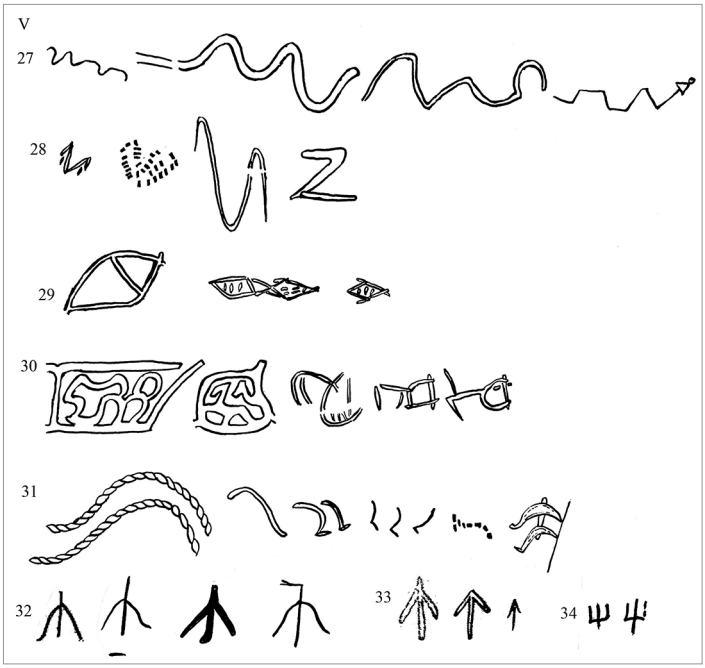

Мал. 5
Види знаків:
група V – піктографічні (27-31).
Негативи для литва серпоподібних амулетів (31 праворуч).
Комплекс матриць з Дерев'яного, Київщина

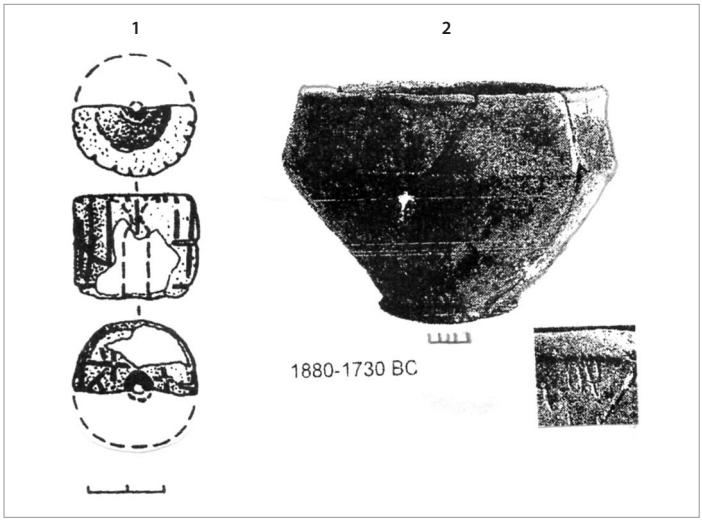

Мал. 6
Види знаків: тризуб.
1 – глиняний циліндр. Мосоловське селище (Пряхін, 1993);
2 – ребриста чаша. Курган 4, поховання 3 на *«Мергелевій гряді»* (Клочко, 2007)

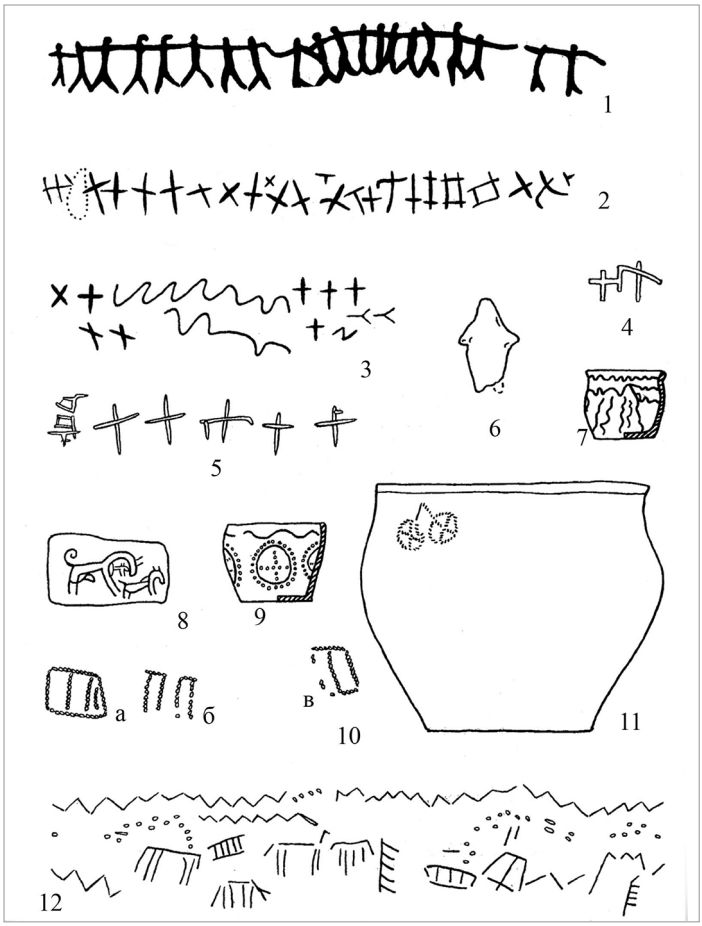

Мал. 7
Знаки на кераміці та їх аналогії:
1 – петрогліфи Беюк-Даша, Гобустан;
2 – Таганрог – Золота Коса;
3 – Новонікольське II;
4 – Новий Урень;
5 – Рисове;
6 – селище Підгорне;
7 – Федоровський I;
8 – Таш-Аїр, чурінга;
9 – Політотдєльське;
10 – Мала Білозерка;
11 – Львове; 12 – Полянки I
(Буров, 1997)

Назва	Зображення	Кількість
антропоморфна піктограма:		
проста		26
ускладнена		23
знак колісниці		7
зооморфні піктограми:		52
знак коня	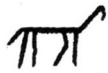	5
знак бика (корови):		16
зображення фігури		6
зображення голови		10
знак змії:		14
зиґзаґ з розгалуженням		9
зиґзаґ з овальним закінченням		4
зиґзаґ с трикутним закінченням		1
знак риби		4
знак водоплавного птаха	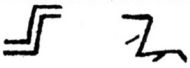	10
знак дерева	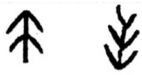	3

Мал. 8
Наочно-образні знаки на кераміці зрубної спільноти (Захарова, 2000b)

Назва	Зображення	Кількість	Примітки
І група – хрестоподібні символи			
прямий хрест		56	
косий хрест		283	
хрест із паралельних прямих, що перетинаються (у тому числі свастики)		14(3)	у дужках кількість свастик
подвійний хрест		11	
свастика		73	
хрест у колі	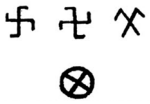	1	
ІІ група – геометричні символи			
кути первинні знаки		11; 25; 19	порядок цифр відповідає порядку зображень
		2; 4	
		2; 1	
		2; 2	
		1	
	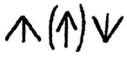	14; 8	
		7; 8; 1	
		1; 1	
		усього 10	
		7; 15; 3	
складні знакові фігури		усього 77	від 2 до 9 ліній до 6 кутів

Мал. 9 *(стор. 64-65)*
Знаки-символи на кераміці зрубної спільноти (Захарова, 2000b)

Назва	Зображення	Кількість	Примітки
II група – геометричні символи			
трикутники		5 28	 зазначено кількість композицій
чотирикутники ромб	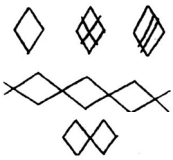	100 11 1	зазначено кількість композицій
прямокутник	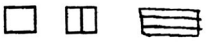	9	
трапеція	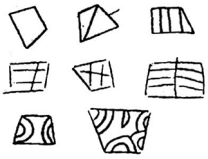	12	
рамка		57	
III група – знаки абстрактної форми			
		41	

Мал. 9 *(стор. 64-65)*
Знаки-символи на кераміці зрубної спільноти (Захарова, 2000b)

аргументом стало замечание, что из всего многообразия знаков на керамике срубной общности повторяются лишь несколько (Захарова Е. Ю., 1998, с. 101)» (Каргин, 2006, с. 78). Але й тут є нестикування: 1) на с. 101 дослідниця згадує мене винятково як автора першої класифікації знаків; 2) вона не могла спростовувати те, чого я не писав і не говорив; 3) брак випадків точного повторення композицій знаків, а не знаків загалом, помітив інший дослідник (Мочалов, 2003, с. 310). Це є додатковим свідченням недостатньої розвиненості знакової системи, що аналізується. Зрештою, якщо в автора мова йде про зародки писемності (Отрощенко, 1988, с. 178), то мій опонент постулює типову протописемну систему в *«зрубників»* (Каргин, 2006, с. 77). Сутнісної різниці в обох наведених оцінках цього явища не бачу. А ось спроба *«втопити»* знакову систему у варіантах орнаментів, зарахувавши навіть рядки знаків та малюнки на посуді до категорії нерегулярних орнаментів, позбавлена перспективи. Є зображення, є знаки, є орнаменти, є знаки в орнаментальному полі. Це 4 рубрики, які слід досліджувати паралельно, а не валити все в одну велику купу під *«парасолькою»* орнаментів.

Загалом же, нині з обережністю можна припускати наявність ідеографічного етапу розвитку знакової системи й стверджувати про *«письмена»* (graffiti), які так і не розвинулись у фонетичну писемність у носіїв зрубної спільноти (Отрощенко, 1995, с. 33; 2007b, с. 196-197).

Досліджена знакова система поширена в зоні Степу й Лісостепу півдня Східної Європи від річки Інгулець на заході до річки Урал на сході, але graffiti просочувались і до сусідів *«зрубників»*. Найвиразніше їх помітно на посуді поздняківської культури в басейні річки Ока (Бадер, Попова, 1987, с. 133, рис. 70: 1, 2, 13, 14, 18; Рыбаков, 1981). Особливо цікавим є горщик з рядком на 14 знаків по тулубу з поселення Алеканове біля міста Рязань (Городцов, 1897, с. 385-390). Упродовж тривалого часу Алеканівську знахідку пов'язували зі слов'янським поселенням X–XI століть, а graffiti – з *«дохристиянським руським*

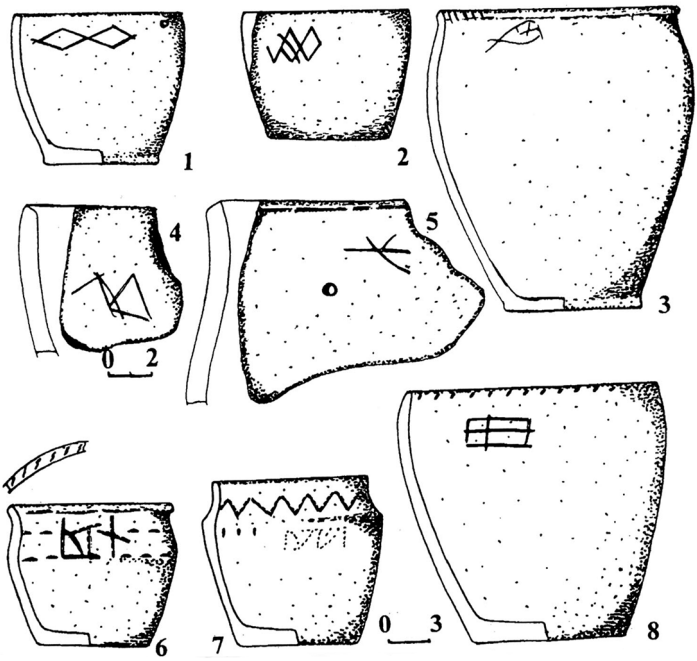

Мал. 10
Глиняний посуд зі знаками-сигналами (Захарова, 2000b):
1 – Покровськ, курган 9, поховання 1;
2 – ВОРГЕСівська гребля;
3 – Суха Мечетка IV;
4, 5 – Мосоловське селище;
6 – Суха Саратовка, курган 2, поховання 5;
7 – Політотдєльське, курган 4, поховання 5;
8 – Бородаївка, курган D-31, поховання 1

написом» – зразком імовірної протоглаголичної писемності (Истрин, 1988, с. 124-125, 132-134, рис. 14: 6; табл. 5). Далі – більше: запропоновано фантастичне прочитання напису російською мовою (Гриневич, 1990, с. 49-50, рис. на с. 268). Проте на той час науковці Державного історичного музею в Москві, де й зберігається знахідка, з'ясували, що походить цей горщик з поховання доби пізньої бронзи, перекритого культурним шаром слов'янського селища (Каталог, 1988, с. 34, 42, рис. 37). Уточнене датування Алеканівського горщика з graffiti дозволяє долучити його до кола пам'яток поздняківської культури й зіставляти зі знаковою системою зрубної спільноти. Віддамо належне інтуїції Олександра Формозова, який порівнював знаки на горщику з Алеканового з письменами зрубної спільноти (Формозов, 1963, с. 182). Мусимо визнати, що його висновки й спостереження виявилися глибшими й коректнішими від скептичної позиції Віктора Істріна щодо потенціалу знаків зрубної спільноти та їх місця у вивченні історії писемності (Отрощенко, Захарова, 2010, с. 460-462).

На захід від поздняківського ареалу в похованні 1 кургану 2 біля села Білі Береги, неподалік від міста Брянськ, виявлено горщик з рядком знаків (мал. 11), серед яких помітні *«качечки»*, що злітають чи плавають (Артеменко, 1972, с. 73). Дослідник відніс цей могильник до сосницької культури (Артеменко, 1987, с. 109). Найхарактерніший серед знаків зрубної спільноти – косий хрест – прикрашав горщик з поховання тшинецької культури біля села Горошки Київської області (Артеменко, 1987, с. 209, рис. 50: 17). Низку знаків прокреслено на тюльпаноподібному горщику з поховання на поселенні Вострав у Гомельській області Білорусі, віднесеного до турово-мозирської групи пам'яток Тшинецького культурного кола (Krivaltsevich, 1998, p. 106, fig. 2: 8). Глибину проникнення знаків зрубної спільноти на північ засвідчує антропоморфний знак на плечах горщика з поселення доби бронзи Асавець 2 у Вітебській області Білорусі (Зайкоуский, 2001, с. 343, мал. 1: 13). Автор висловив сподівання на нові знахідки graffiti в ареалі Тшинецького культурного кола (Отрощенко, 2007b, с. 203-204). Нині вже є горщик з поховання 83 на цвинтарі Малополовецьке 3 та амфорка з об'єкта 19 в урочищі Діброва біля села Ходосівка, в Київщині (Лысенко, 2007, с. 360, рис. 37: 1-2; с. 370, рис. 55). Мова йде про зону особливо щільних контактів прабалто-слов'ян Тшинецького культурного кола з праіранським населенням бережнівсько-маївської зрубної культури.

З іншого боку, простежуються й зворотні впливи прафіно-угорських племен лісової зони на осередки зрубної спільноти. За приклад тут можна поставити зображення орнітоморфного лижника на стінці банки з Шиловського поселення в місті Вороніж (Пряхин, 1971b, с. 63). Дослідник відніс комплекс цього селища

Мал. 11
Знакова композиція на горщику.
Білі Береги, курган 2, поховання 1.
Малюнок Івана Артеменка (Артеменко, 1972)

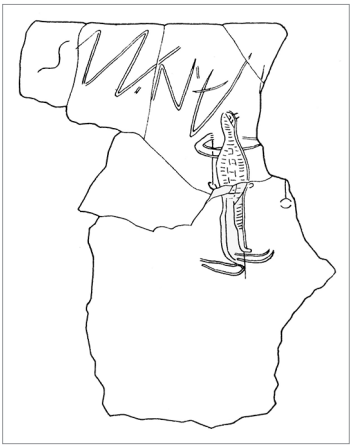

Мал. 12
Малюнок лижника під graffiti.
Шиловське поселення (Пряхін, 1971b)

Знак								
Тлумачення	Водоплавний птах	Знак бога	Людина зі стрілою	Людина	Людина-птах шаман	Птах на злеті	Птах-стріла	Стріла
Міфічний відповідник	Лебідь колісниці Аполлона	Аполлон	Абаріс	Абаріс Арістей	Арістей у подобі крука	Душа Арістея	Душа	Стріла Абаріса

Мал. 13
Можливе тлумачення окремих знаків зрубної спільноти в зіставленні з персонажами гіперборейського циклу давньогрецької міфології:

1 – Попасне;
2 – Морєвський курган у Мордовії, поховання1;
3 – Рисове, курган 6, поховання10 (скіфське);
4, 13 – Велика Дмитріївка II, курган 5, поховання 3;
5 – Алеканове;
6, 14-16 – Бахмутівка, курган 4, поховання 6;
7 – Суха Саратовка, курган 2, поховання 2;
8 – Кіровський курган;
9 – Совєтське, курган 2, поховання 4;
10 – Аткарськ, курган 15;
11 – Переїзна, курган 1, поховання 1;
12 – Олександрівка, курган 5, поховання 3;
17 – Бахмутівка, курган 2, поховання 4

до доно-волзької абашевської культури, хоча прямостінна форма цієї посудини та рядок знаків понад головою лижника дозволяють віднести цей артефакт до раннього періоду покровсько-мосоловської зрубної культури (мал. 12). Шиловське селище є багатошаровою пам'яткою. Крім абашевської кераміки там є матеріали воронізької та покровсько-мосоловської культур, зокрема вінця ще однієї банки з піктограмою (Пряхин, 1971а, с. 51-67, рис. 15: 13).

Микола Писаревський зіставив зображення шиловського лижника з фольклорними свідченнями щодо епічного героя фіно-угрів Іркапа (Юрки) – власника чарівних лиж. Він вважає, що образ Іркапа міг скластися ще в глибинах доби бронзи в зоні контактів фіно-угрів з арійськими племенами (Писаревский, 1994, с. 95-97). Пташині риси лижника дозволяють також продовжити тему перевтілення людини в птаха чи стрілу, порушену раніше, коли аналізувалася семантика рядків знаків на горщику покровсько-мосоловської зрубної культури з Бахмутівки в Луганщині (Отрощенко, 1998, с. 93-95, рис. 1-4). У зв'язку з цим залучено сюжети гіперборейського циклу античної традиції (мал. 13). Тоді ж видано graffiti *«людина-птах»*, інтерпретовані як ускладнений різновид знаку *«людина»* (Матвеев, Сафонов, 1997, рис. 4: 2; Захарова, 1998а, с. 103, табл. 1). Отже, джерельна база теми перевтілення зростає, збагачуючись додатковими піктограмами й нюансами.

Отже, наочно-образна символіка, засвідчена дослідниками знаків, дозволяє обережно підходити до інтерпретації окремих знакових композицій, зокрема – багатофігурних. Можливість такого підходу до тлумачення знаків не заперечував і Андрій Білецький (2006, с. 6).

Зокрема, є підходи до розуміння окремих знакових композицій, де фіксуються фази календарного циклу, певні міфологічні епізоди й сюжети епосу *«зрубників»*. Календарна інтерпретація знакових фризів набула популярності після циклу праць Бориса Рибакова, починаючи з кінця 1950-х років (Рыбаков, 1981, с. 318-328, бібліографія). Олена Захарова класифікувала їх як *«циклічні композиції»* (Захарова, 2000b, с. 81-88). На зрубному матеріалі цю тему порушив

Володимир Андрієнко, аналізуючи елементи декору на горщику з села Володимирівка Воронезької області (Андриенко, 1979, с. 70). До неї ж періодично звертається Яків Гершкович в інтерпретації знаків на посуді з Ювілейного в Херсонщині та Аксютинців у Полтавщині (Гершкович, Евдокимов, 1982, с. 228-231; Гершкович, Якубенко, 2001, с. 72-80). Низку *«календарних»* посудин бережнівсько-маївської зрубної культури з поховань Дніпропетровщини опублікувала Ірина Ковальова (1989, с. 63, рис. 13). Проте найбільш помітних успіхів досягли тут дослідники Воронізької школи, які з'ясували цифрові закономірності знакових фризів на кераміці зрубної спільноти. Зокрема, мова йде про 13-елементні знакові композиції, що прозоро вказують на функціонування в *«зрубному»* середовищі варіації місячно-сонячного календаря з додатковим 13-м місяцем високосного року (Беседин, Сафонов, 1996, с. 22-32; Сафонов, 1996, с. 66-70; Захарова, 2000b, с. 83-86, рис. 45-57).

Серед знаків, задіяних у календарних циклах, переважають навскісні й прямі хрести, ромби, свастики, тобто найчисленніші в знаковій системі *«зрубників»*. Свастику ще від часів Жозефа Дешелетта трактовано як одну з модифікацій солярного знака, а саме – сонце в русі, в динаміці, образно кажучи – сонце з ніжками (Déchelette, 1910, p. 413-464, fig. 190). Популярність солярних знаків цілком укладається в ідеологію індоіранської гілки індоєвропейських скотарів, що володіли легкою колісницею, запряженою кіньми. Що ж до свастики, то цей термін запозичено з мови індоаріїв. Змістовно su-vasa означає *«добре укриття»*, а ширше – оберіг (Трубачов, 1999, с. 278-280; Отрощенко, Корпусова, 2003, с. 14). Свастики поділяють на чоловічі – правобічні, й жіночі – лівобічні (Захарова, 2000b, с. 79-80). На поховальному посуді вони трапляються в пропорції 3:1, що дивним чином збігається з пропорцією чоловічих і жіночих поховань з могильників бережнівсько-маївської зрубної культури. Свастики також вирізали з бронзової фольги (аплікації), різьбили на кістяних деталях кінської вузди й клейнодах (Отрощенко, Корпусова, 2003, с. 13-18). У похованні 5 кургану 2 біля міста Волноваха Донецької області зображення правобічної свастики зафіксовано на брунатному тліні (шкіра?) на дні ями (Клименко, 2001, с. 78-79, рис. 1: 9). Цікавим є різновид свастики з лопатями, декорованими бахромою, що нагадують перехрещені крила. Виразну пару таких знаків відтворено на стінках банки з поселення в урочищі Ляхівка біля міста Балаклея в Харківщині (Клименко, 2001, с. 77, рис. 1: 1). Олексій Бобринський ще на початку XX століття реконструював пташиний прообраз свастики (Бобринский, 1902). Птахоголові свастики наявні на кружалах із Трої (D chelette, 1910, p. 459, fig. 194: 2-3). Блискучий зразок трансформації свастики (*«вензеля»*) в птаха відтворено на тулубі горщика з кургану 3 поховання 3 Першинського могильника в Оренбурзькій області Російської Федерації (Богданов, 2001, с. 66, рис. 1: 2-3). До речі, традиція використання свастики з інтуїтивним відчуттям глибинної семантики цього знака збереглася в українському гончарстві (Щербань, 2009, с. 100-102).

Враховуючи піктографічний характер знаків групи V та прозорий символізм інших, є можливість тлумачення окремих знакових композицій, де закладено певні міфологічні й епічні сюжети. Вихід на цю тему є чільною ознакою досліджень нового тисячоліття й чітко артикульований уже на його початку (Захарова, 2000a, с. 125-127, рис. 12). Зокрема, Олена Захарова звернула увагу на сюжет перемоги Індри (правобічна свастика, бик, кінь) над змієм Врітрою (розтятий прямокутний меандр, зиґзаг), відтворений на слоїку з села Новоселівка Луганської області (мал. 14) та 4 інших горщиках (Захарова, 2000a, с. 125-127, рис. 12; 2000b, с. 76-81). Важливо, що подібний сюжет, але виконаний у натуралістичній манері, фігурує з численними модифікаціями на віньєтках *«Книги мертвих»* часів Нового царства в Єгипті (1550–1079/1069 роки до н. е.). На віньєтках розрубує тіло змія Апопа кішка, яка втілює бога Сонця – Ра (Тарасенко, 2012, с. 18-22).

Складніше виявити сюжети за участі антропоморфних персонажів епічного плану. Автор запропонував розглянути під цим кутом зору знаковий ряд на слоїку

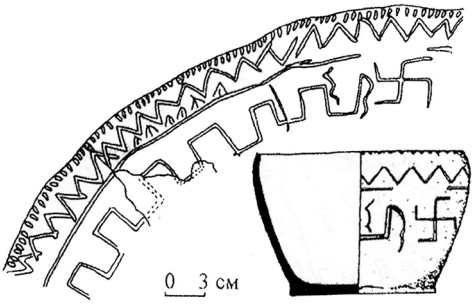

Мал. 14
Знакова композиція на банці з поховання 12 кургану 1 біля села Новоселівка в Луганщині, інтерпретована як запис міфу про перемогу Індри (свастика) над Врітрою (розірваний меандр) (Захарова, 2000а)

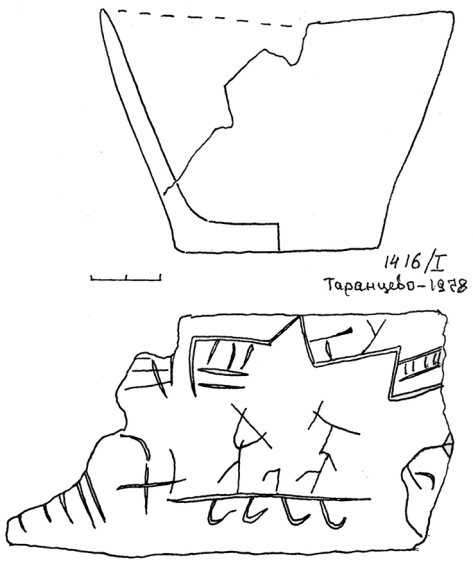

Мал. 15
Сюжет двобою на банці з поселення Таранцеве*

з поселення Таранцеве-2 в Харківщині (Берестнев, 2001, с. 123, фото). Маємо справу зі складною композицією з ознаками трьох сфер структурованої світобудови (мал. 15). Центральним у композиції є сюжет двобою епічних героїв у вигляді антропоморфних знаків. Лівий знак озброєний списом, а правий – келепом. Між ними – ймовірний об'єкт конфлікту у вигляді стрижня, заломленого вліво, який ніби проростає з підземелля. Арбітром поєдинку виступає знак у вигляді прямого хреста з елементами лівобічної вихрової свастики, який може символізувати Бога (Отрощенко, 2004, с. 17-18, рис. на обкладинці). Сцена двобою не позбавлена динамізму, навіть за недбалої техніки виконання композиції.

Позначена динамікою й сцена на фрагменті горщика з поселення Безіменне II з-під Маріуполя, де антропоморфна постать з келепом чи сокирою в правій руці заходить на кузов колісниці (мал. 16: 1). Утім в авторів публікації це – *«мужчина внутри пещеры (?), штольни (?)»*, такий собі рудокоп (Горбов, Мимоход, 1999, с. 44, рис. 13: 1). Інший дослідник бачить у цій композиції статичну чоловічу фігуру, де особливу увагу відведено знаряддю праці (Каргин, 2006, с. 84). А ось Віталій Циміданов помітив у руці чоловіка жезл з кам'яним навершям, що дозволяє залучити носія клейнода до репрезентантів владної функції вищих рангів (Цимиданов, 2004, с. 159, рис. 41; с. 164, рис. 50: А, В). Отже, маємо 4 різні бачення однієї композиції з трьох елементів. Роздивимося уважно кожен з них.

Найбільший елемент – знак у вигляді гострого кута, відкритого ліворуч, з горизонтальним нижнім і похилим верхнім променем. Саме в цьому просторі реалізовує себе людина з підкресленим статевим органом і знаряддям у підведеній до рівня плеча руці. Знак трактовано як печеру (штольню) чи як кузов колісниці. Фігуру антропоїда вписано до гострого кута, чи то він піднімається в окреслений знаком простір. На користь другого здогаду вказує те, що стопа його лівої ноги знаходиться ще поза межами знака, а зігнута ліва вже ступає на нижню пряму кута. В обох варіантах інтерпретації персонаж стає спиною до відкритого простору, вдивляючись чи то в глухий кут, чи у відкритий простір степу. Ключовим

* *Малюнок люб'язно надав Сергій Берестнєв*

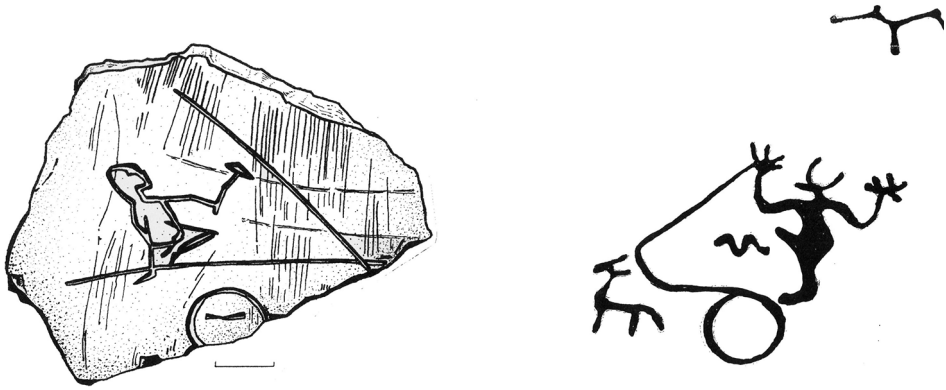

Мал. 16
1 – зображення з Безіменного II (Горбов и Мимоход, 1999);
2 – петрогліф зі зображенням Тора на колісниці (Europäisches Erbe, 1994)

для розуміння композиції є знак у вигляді кола з горизонтальними рисками, поєднаними поміж собою, попід нижньою прямою кута. Якщо це личина, як вважають Володимир Горбов і Роман Мимоход, то чому вона знаходиться попід долівкою печери, а не безпосередньо в її просторі? Чи не логічніше потрактувати нижній знак як колесо, розташоване нижче дна кузова? Динамізму композиції надає саме постать людини, що рухається (синхронно підняті рука й нога). Жодної статики тут немає.

На доведення колісничної версії цієї композиції працюють розробки вітчизняних дослідників, де розглянуто варіації зображення колісниць доби пізньої бронзи (Чередниченко, 1976, с. 135-146, рис. 1-13; Отрощенко, 1996, рис. 1; Литвиненко, 1997, с. 53-56, рис. 17-20; с. 60-62, рис. 24-26). Профільне зображення колісниці, коли кузов з колісничним нависають над колесом, показове для європейської, особливо крито-мікенської образотворчої традиції (Литвиненко, 1997, с. 62, рис. 26). Можна також пригадати профільне зображення колісниці на кінській брилі Кам'яної Могили (Рудинський, 1961, с. 65, табл. XX). Але разючу схожість з композицією з Безіменного II має дзеркальне щодо останнього зображення рогатого Тора на колісниці, виявлене на петрогліфі доби пізньої бронзи з Вітліка, Богуслан, Південно-Західна Швеція (Malmer, 1981, s. 45, fig. 16: 2). Фігура рогатої істоти знаходиться на краєчку кузова, мало не торкаючись ніском ноги колісного обода. Як і колісничного з Безіменного II, Тора розвернуто спиною до глядача. Лівою рукою він тримає кінчик повода, а в правій затиснув свій молот. Показово, що лінія дна кузова та повід утворюють гострий кут, спрямований убік голови тяглової тварини та відкритий іззаду (мал. 16: 2). Фігура Тора так само вписується в гострий кут, як і постать з Безіменного II. В обох колісничних позначено статевий орган. Тільки в Тора, бога грому, бурі й родючості, він напружений (Europäisches Erbe, 1994, s. 10), а в його аналога ще опущений, не готовий до дії. Розміщені візаві ці зображення можуть справити враження двобою колісничних (мал. 16: 1-2).

Не менш показовою в плані аналогій є колісниця зі скарбу на багатошаровому поселенні Даймабад у штаті Махараштра в Індії, на схід від м. Бомбей (Щетенко, 2007, с. 131-134, рис. 1-8). Індійські археологи відносять скарб до ранньої фази культури мальва (близько 1600–1300 років до н. е.). Анатолій Щетенко не відкидає ймовірності того, що речі з цієї унікальної колекції могли належати до витворів мистецтва ведичних аріїв чи їхніх спадкоємців (Щетенко, 2007, с. 131). На відміну від умовних зображень з Європи, колісниця з Даймабада, запряжена парою биків зебу (довжина композиції – 45 см),

виконана в натуралістичному стилі. Колісниця на двох дискових колесах мала невеликий овальний кузов з поручнями, розрахований на одну людину й відкритий ззаду. Фігура колісничного (висота – 16 см) відлита у вигляді голого лисуватого європеоїда з ледь зігнутими в колінах ногами й виразним напруженим фалосом. Силует гострого кута утворюють два запобіжні пристрої-планки, що опускаються від поручнів кузова на спину собаки на дишлі колісниці. Анатолій Щетенко досить переконливо пов'язує цей персонаж з ведичним солярним божеством Пушаном, другом-сподвижником Індри. Пушан (Пушистий) набув слави велелюбного коханця-запліднювача, який спокушав матір, спокусив сестру, але взяв перспективний шлюб з донькою Сонця. Ось його характеристики: *«Герой, кращий з колісничних, / Загнав золоте колесо сонце»* (Щетенко, 2007, с. 163).

Отже, опинившись у морфологічному ряду поміж Тором і Пушаном, колісничний з Безіменного має шанс претендувати передовсім на роль культурного героя-запліднювача, аніж рудокопа, що в поті чола свого заробляє на прожиток.

Колісничну тему доповнюють рядки знаків, інтерпретовані як поховальний кортеж, на поховальних горщиках з Сухої Саратовки Саратовської області, Російська Федерація (Галкин, 1997, рис. 1 влейка) та Спаського, верхня течія річки Урал (Стоколос, 1972, с. 47, рис. 13: 12). На них антропоморфний знак з поводом у руці знаходиться позаду від кузова колісниці (Спаське). Рух колісниці, як і в Безіменному II, моделюється справа наліво. Аналогічні сюжети відомі на поховальних урнах зі Словаччини й Угорщини (Чередниченко, 1976, с. 142-144, рис. 10-11). Постає питання: як сприймати в такому умовно-знаковому контексті схему колісниці (пара коліс у горизонтальній проекції, з'єднаних прямою лінією, кутом, трапецією, дугою) – малюнком чи піктограмою (знаком)? У Китаї за доби пізньої бронзи такий знак став піктограмою зі значенням *«колісниця»*. Російська дослідниця Олена Кузьміна свідомо ставить колісничний петрогліф з Паміру та китайську

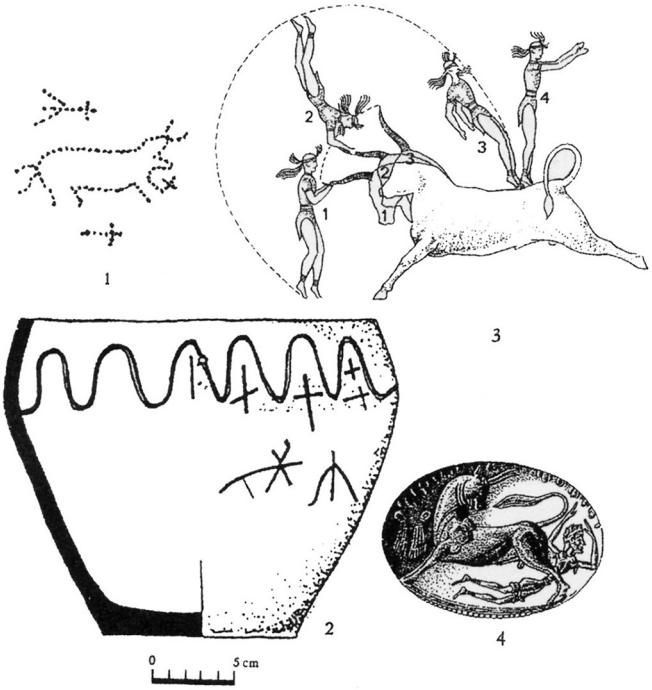

Мал. 17
Сюжет *«гра акробата з биком»* у знакових композиціях Центрально-Східної Європи:
1 – карбування на бронзовій сокирі з Трансильванії (Отрощенко, 1998);
2 – graffiti на банці зі Старої Тойди, курган 4 (Отрощенко, 1998);
3 – реконструкція фаз гри юнака з биком (Pars, 1957);
4 – акробат з биком на щитку персня зі Смірни (Kehnscherper, 1973)

піктограму в один знаковий ряд (Kuz'mina, 2007, p. 667, fig. 54: 13, 18). Існує погляд, що такі колісниці-знаки відтворюють *«міфологічний образ колісниці»* (Сергєєва 2001, с. 14, рис. на с. 11).

Серед окремих знакових композицій можна вловити сюжет вправ юнака з биком, відомий з фресок палацу Міноса на острові Крит та на інших зразках мінойського мистецтва (мал. 17: 4), простежений на окремих знакових композиціях із Центрально-Східної Європи. Реконструкцію чотирьох послідовних вправних дій акробата, який робить кульбіти понад тілом розлюченої тварини (мал. 17: 3), запропонував Ганс Парс (Pars, 1957; Kehnscherper, 1973, s. 90-91). На горщику зі Старої Тойди, Воронезька область, Російська Федерація, знак *«людина»* поставлено перед знаком *«рогата тварина»* (мал. 17: 2), що відповідає стартовій позиції атлета. На площині бронзової сокири зі скарбу Цофальва в Трансильванії викарбувано третю фазу дій – проліт акробата понад хребтом тварини (мал. 17: 1). Ганс Парс, малюючи свою схему, використав ефект мультиплікації: три голови бугая відповідно до перших трьох фаз гімнастичної вправи з твариною. Але майстер з Цофальви намагався викарбувати в металі аналогічний прийом мультиплікації на 3500 років раніше: у бугая дві позиції голови (опущена й відкинута назад) та, відповідно, дві позиції хвоста (піднятий і опущений). Отже, навіть на рівні карбування знаків здійснено спробу відтворення динаміки вправи й реакції рогатої істоти на дії атлета (Отрощенко, 2007b, с. 205, рис. 14).

Загалом, підсумовуючи історію понадсторічного вивчення знакових композицій у населення зрубної спільноти доби пізньої бронзи, можна припустити, що ми маємо приклад ідеографічного етапу розвитку знакової системи, яка, з певних причин, не розвинулась у фонетичну писемність.

Головним завданням у вивченні знакових систем лишається, повторюю, ретельний збір матеріалів (передовсім глиняних артефактів) зі знаками й видання вичерпного кадастру знаків. Така добірка відкриє нові можливості для уточнення класифікацій знаків, з одного боку, та до нових інтерпретацій знакових композицій – з іншого.

Андриенко, В. П. 1979. О семантике орнамента сосуда из Владимировки. В: Агапов, С. А. (ред.) *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы.* Тезисы докладов конференции 3-6 декабря 1979 г. Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, с. 70.

Артеменко, И. И. 1972. Исследование курганов эпохи бронзы в Брянской области. В: Рыбаков, Б. А. (ред.) *Археологические открытия 1971 года.* Москва: Наука, с. 72-74.

Артеменко, И. И. 1987. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. В: Рыбаков, Б. А. (ред.) *Эпоха бронзы лесной полосы СССР.* Москва: Наука, с. 106-119.

Бадер, О. Н., Попова, Т. Б. 1987. Поздняковская культура. В: Рыбаков, Б. А. (ред.) *Эпоха бронзы лесной полосы СССР.* Москва: Наука, с. 131-135.

Белецкий, А. А. 2006. Краткий отзыв о статье А. А. Формозова и В. В. Отрощенко «Письмена племен срубной культуры», 37 страниц машинописного текста + 17 таблиц с рисунками. *Мова та історія*, 86, с. 6-7.

Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы.* Киев: Наукова думка.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.).* Харьков: ПФ Амет.

Беседин, В. И., Сафонов И. Е. 1996. Числа в орнаментации керамики срубной культуры. *Российская археология,* 2, с. 22-33.

Бобринский, А. А. 1902. О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии. В: *Труды Ярославского областного съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской области.* Москва: Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Йогансона.

Богданов, С. В. 2001. Першинский курганный могильник. В: *XV Уральское археологическое совещание.* Тезисы докладов Международной научной конференции. Оренбург: ООО «Оренбургская губерния», с. 64-67.

Боровицька, О. М. 2007. Проблематика соціально-прагматичного підходу до аналізу знакової системи (на прикладах аналізу системи давніх племен зрубної спільноти). В: Ветров, В. С. (ред.) *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 69-71.

Брайчевський, М. 1998. *Походження слов'янської писемності*. Київ: Наукова думка.

Буров, Г. М. 1978. К вопросу о загадочных знаках на сосудах срубной культуры. В: *Древние культуры Поволжья и Приуралья*. Научные труды Куйбышевского государственного педагогического института. Куйбышев: Куйбышевский государственный педагогический институт, 221, с. 73-75.

Буров, Г. М. 1997. Система знаков на керамике срубной культурно-исторической общности: опыт интерпретации. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье: Запорожский государстенный университет, Запорожский областной краеведческий музей, Государственный историко-археологический музей-заповедник «Каменная могила», VI, с. 48-64.

Васильев, И. Б. 1976. Каменновражский курганный могильник. *Очерки истории и культуры Поволжья*. Куйбышев: Издательство Куйбышевского государственного педагогического института, 1, с. 4-33.

Васильев, И. Б. 1977. Лузановский курганный могильник (материалы раскопок). В: Басин, С. Г. (ред.) *Средневолжская археологическая экспедиция*. Куйбышев: Издательство Куйбышевского государственного педагогического института, с. 5-43.

Гаврилюк, Н. О., Рассамакін Ю. Я., Разумов С. М., Остапенко М. А., Дараган М. М., Ковальов, М. В., Мінаєва, Н. І. 2007. Розкопки курганів на о. Хортиця у 2006 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007*. – Київ: Інститут археології НАН України, 9, с. 130-136.

Гаврилюк, Н. А., Черных Л. А. 1990. Курган у г. Васильевка Запорожской области 1990. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье: Запорожский государственный университет, Запорожский областной краеведческий музей, Государственный историко-археологический музей-заповедник «Каменная могила», 1, с. 91-101.

Галкин, Л. Л. 1997. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья. *Советская археология*, 3, с. 189-196.

Гершкович, Я. П., Евдокимов, Г. Л. 1982. Об одной категории костяных изделий срубной культуры.*Советская археология*, 4, с. 228-231.

Гершкович, Я. П., Якубенко, О. О. 2001. Календарний фриз на посудині бронзової доби з Аксютинецьких курганів. В: Клочко, Л. С. (ред.) *Музейні читання*. Київ: Музей історичних коштовностей України, с. 72-80.

Гольмстен, В. В. 1941. Об элементах орнаментации керамики родового общества на Юге СССР. *Труды отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа*. Ленинград: ТОПКЭ, 1, с. 1-8.

Горбов, В. Н., Мимоход, Р. А. 1999. Культовые комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк: Украинский культурологический центр, с. 24-69.

Горбов, А. Н., Усачук, В. Н. 1993. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен. *Археологический альманах*. Донецк: Украинский культурологический центр, 2, с. 115-131.

Городцов, В. А. 1897. Заметки о глиняном сосуде с загадочными знаками. *Археологические известия и заметки*. Москва: Товарищество Типографии А. И. Мамонтова, V (12), с. 385-390.

Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года. *Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе*. Москва: Типография Г. Лиссонера и Д. Собко, 1, с. 211-285.

Гриневич, Г. С. 1990. *Праславянская письменность. Результаты дешифровки*. Энциклопедия русской мысли, 1. Москва: Общественная польза.

Зайкоўский, Б. 2001. Светапогляд насельніцтва Беларусі ў бронзавым веку. *Od neolityzacji do początków epoki brązu*. Poznań, p. 341-345.

Захарова, Е. Ю. 1996. Крестообразные знаки на сосудах срубной культурно-исторической общности. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей*. Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, 1, с. 132-136.

Захарова, Е. Ю. 1998a. Классификация знаков на керамике срубной культурно-исторической общности. *Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы*. Воронеж, 11, с. 101-111.

Захарова, Е. Ю. 1998b. *Сосуды со знаками срубной культурно-исторической общности*. Автореферат диссертации к. и. н. Воронежский государственный университет.

Захарова, Е. Ю. 2000a. Отражение основного индоевропейского мифа в срубной изобразительной традиции. *Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии.* Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Ивана Васильевича Синицина. Саратов, Энгельс: Типография издательства Саратовского университета, с. 125-127.

Захарова, Е. Ю. 2000b. *Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы.* Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство.

Збруева, А. В. 1952. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. *Материалы и исследования по археологии СССР.* Москва: Издательство Академии наук СССР, 30 (V). Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья, 322 с.

Истрин, В. А. 1988. *1100 лет славянской азбуки.* Москва: Наука.

Каргин, Ю. Ю. 2006. Варианты орнаментов срубной культурно-исторической общности и критерии их выделения. В: Обыденнова, Г. Т. (ред.) *Урало-Поволжская лесостепь в эпоху бронзового века.* Уфа: Издательство Башкирского государственного педагогического университета, с. 77-92.

Каталог коллекций В. А. Городцова. 1988. В: *Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии.* Труды Государственного исторического музея. Москва: Государственный Ордена Ленина исторический музей, 68, с. 33-62.

Кислий, О. 2005. *Демографічний вимір історії.* Київ: Арістей.

Клименко, В. Ф. 2001. О крестообразных знаках на сосудах срубной культуры. *XV Уральское археологическое совещание.* Тезисы докладов Международной научной конференции. Оренбург: ООО «Оренбургская губерния», с. 77-79.

Клочко, В. И. 2007. «Мергелева гряда». В: Ветров, В. С. (сост.) *Искусство и религия древних обществ.* Луганск: Світлиця, с. 118-121.

Ковалева, И. Ф. 1989. *Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины).* Днепропетровск: Издательство Днепропетровского государственного университета.

Кочерженко, О. В., Слонов, В. Н. 1993. О семантике орнамента срубной культуры. *Российская археология*, 3, с. 37-43.

Кравченко, Э. Е. 1996. Охранные исследования кургана «Проклята Могила» на Среднем Донце. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей.* Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, 1, с. 96-100.

Кульбака, В. 2001. Найдавніша індоарійська писемність з території України. В: Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д. (ред.) *Доба бронзи Доно-Донецького регіону.* Матеріали 5-го Українсько-Російського польового археологічного семінару. Київ, Вороніж : Видавничо-поліграфічний центр «Ладо», с. 54-58.

Литвиненко, Р. А. 1997. *Колесный транспорт эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи.* Донецк: Издательство Донецкого государственного университета.

Литвиненко, Р. А. 1999. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Древности Северо-Восточного Приазовья.* Донецк: Украинский культурологический центр, с. 4-23.

Луньков, В. Ю. 2002. Сосуды поселения Горный со знаками и нарушением орнаментального ритма. *Чтения, посвященные 100-летию деятельности В. А. Городцова в Государственном историческом музее.* Москва: Издательство Государственного исторического музея, 1, с. 140-142.

Луценко, Ю. П. 2006. Локальні особливості графічної системи знакового орнаменту на посуді зрубної культури. В: Тубольцев О. В. (ред.). *Збірка наукових праць Першої відкритої конференції молодих вчених з археології, етнографії та мистецтвознавства «Нова археологічна школа».* Київ: Наш час, с. 10-13.

Лысенко, С. Д. 2007. Динамика развития тшинецкого культурного круга на границе правобережной лесостепи и Полесья. *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski.* Materialy z konferencji: Lancut (26-28.X.2005 r.). Warszawa: Krajowy ośrodek badań i dokumentacji zabytków, s. 341-389.

Мамонтов, В. И. 1996. К вопросу об орнаментальных мотивах на сосудах поздней бронзы Нижнего Поволжья и Дона. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей.* Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, 1, с. 128-132.

Матвеев, Ю. П., Сафонов, И. Е. 1997. Курган 2 у с. Советское. *Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. Археология восточно-европейской лесостепи.* Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 10, с. 109-120.

Мочалов, О. Д. 2003. К вопросу о сосудах со знаками срубной культуры лесостепного Заволжья. *Вопросы археологии Поволжья.* Самара: Самарский университет, 3, с. 306-311.

Отрощенко, В. В. 1988. Письмена срубной культуры. *Studia Praehistorica*, 9, s. 151-178.

Отрощенко, В. В. 1995. Нові знаки з пам'яток зрубної культурно-історичної спільності. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона.* Материалы украино-российского полевого археологического семинара, с. Капитаново, 13-14 июля 1994 г. Луганск, с. 33-34.

Отрощенко, В. В. 1996. Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культур зрубної спільності. Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, 1. с. 128-132.

Отрощенко, В. В. 1998. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. *Археологический альманах*, 7, с. 93-98.

Отрощенко, В. В. 2004. Сюжет двобою у знаковій системі зрубної спільноти. *Проблеми історії та археології України.* Матеріали V Міжнародної наукової конференції 4-6.11.2004 р. Харків: НМЦ «СД», с. 17-18.

Отрощенко, В. В. 2007a. Антропоморфні образи в мистецтві та знаковій системі населення зрубної спільноти. В: Ветров, В. С. (сост.) *Искусство и религия древних обществ.* Луганск: Світлиця, с. 125-130.

Отрощенко, В. В. 2007b. Знакова система племен зрубної спільноти (XVII–XII ст. до н. е.). *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski.* Materialy z konferencji: Lancut (26-28.X.2005 r.). Warszawa: Krajowy ośrodek badań i dokumentacji zabytków, s. 197-212.

Отрощенко, В. В., Захарова, Е. Ю. 2010. Феномен сосудов со знаками эпохи бронзы: научное наследие А. А. Формозова и современное состояние проблемы. В: Каменецкий, И. С., Сорокин, А. Н. (ред.) *Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова.* Москва: Гриф и К., с. 458-463.

Отрощенко, В. В., Корпусова, В. М. 2003. Свастика у знакових системах доби міді-бронзи в Україні. *Маґістеріум. Археологічні студії.* Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 11, с. 13-18.

Писаревский, Н. П. 1994. Иркап – владелец чудесных лыж. В: Челяпов, В. П. (ред.) *Историко-культурное наследие. Памятники археологии Центральной России: охранное изучение и музеефикация.* Рязань, с. 95-97.

Привалова, О. И. 1999. Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Древности Северо-Восточного Приазовья.* Донецк: Украинский культурологический центр, с. 88-97.

Пряхин, А. Д. 1971a. *Абашевская культура в Подонье.* Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.

Пряхин, А. Д. 1971b. Новые сведения об абашевской культуре. *Археологические открытия 1970 года.* Москва: Наука, с. 62-64.

Пряхин, А. Д. 1993. *Мосоловский поселок эпохи поздней бронзы.* Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, Кн. 1.

Пряхин, А. Д., Захарова Е. Ю. 1996. Знаки на сосудах средней бронзы доно-донецкого региона. *Доно-донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи.* Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1, с. 58-63.

Пряхин, А. Д., Захарова, Е. Ю. 2001. Сосуды со знаками доно-волжской абашевской культуры. В: Колев, Ю. И. (ред.) *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация.* Самара: Издательство ООО «НТЦ», с. 262-266.

Пустовалов, С. Ж. 1998. О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы.* Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, с. 22-51.

Рудинський, М. Я. 1961. *Кам'яна Могила.* Київ: Видавництво АН УРСР.

Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян.* Москва: Наука.

Сафонов, И. Е. 1996. Особенности хозяйственного календаря срубной культуры доно-донецкого региона. *Доно-донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи.* Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2, с. 66-70.

Сергєєва, М. С. 2001. Міфологічний образ колісниці у графіці населення степів Східної Європи доби бронзи. *Археологія*, 1, с. 10-18.

Стоколос, В. С. 1972. *Культура населения бронзового века Южного Зауралья.* Москва: Наука.

Супруненко, А. Б. 1986. Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик. *Советская археология*, 4, с. 243-244.

Суслопаров, М. 1986. Розшифрування найдавнішої писемності з берегів Дніпра. *Київ*, 9, с. 138-149.

Тарасенко, М. О. 2012. *Давньоєгипетська картина світу в образотворчій традиції Книги мертвих часу Нового царства та третього перехідного періоду (віньєтки глав 16, 17 і 42).* Автореферат дисертації д. і. н. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського.

Татаринов, С. И. 1981. Новые сосуды эпохи бронзы со знаками (Донбасс). *Советская археология*, 4, с. 250-253.

Ткачук, Т., Мельник, Я. 2000. *Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд)*. Івано-Франківськ: Плай.
Трубачов, О. В. 1999. *Indoarica в Северном Причерноморье*. Москва: Наука.
Турчанинов, Г. Ф. 1971. *Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы*. Ленинград: Наука.
Формозов, А. А. 1953. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками. *Вестник древней истории*, 1, с. 193-200.
Формозов, А. А. 1963. Сосуды со знаками эпохи энеолита и бронзы и история письменности. *Вестник древней истории*, 2, с. 180-183.
Формозов, А. А. 1988. Предисловие. Постановка проблемы. *Studia Praehistorica*, 9, s. 147-151.
Цимиданов, В. В. 2004. *Социальная структура срубного общества*. Донецк: Донецкий национальный университет.
Чередниченко, Н. Н. 1976. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.) *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 135-150.
Чивилев, В. А. 2002. Сосуд из кургана донской лесостепной срубной культуры у с.Крутогорье Липецкой обл. В: Синюк А. Т. (ред.) *Археологические памятники Восточной Европы*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного педагогического университета, с. 109-112.
Шитов, В. Н. 1987. Курганы срубной культуры в Мордовии. В: Жиганов, М. Ф. (ред.) *Вопросы древней истории мордовского народа*. Саранск: Мордовское книжное издательство, с. 5-49.
Щербань, А. 2009. Свастика в українському гончарстві. *Артанія*, 17 (4), с. 97-100.
Щетенко, А. Я. 2007. К проблеме интерпретации клада культовых предметов из Даймабада (Центральная Индия). В: Ветров, В. С. (ред.) *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 131-173.
Chudjakov, M. 1929. Die keramik des Begrabnisplatzes im Dorfe Poljanki. *Anzeiger der Finnisch-Ugrischen Forschungen*. Helsingfors, Bd. 19.
Déchelette, Joseph. 1910. *Manuel d'archéolgie préhistorique celtique et gallo-romanie*. Paris: Librairie Alphonce Picard et Files, II.
Europäisches Erbe. 1994, 2.
Gimbutas, M. 1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Paris, London: Ed. Mouton and Co.
Grimm, P. 1942. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine. *Germanen Erbe*. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte, 9/10 (September/Oktober), s. 141-148.
Hausler, A. 1985. Frue Schriftzeichen im nordpontischen Raum? *Zeitschrift für archeaologie*, 1, s. 1-9.
Kehnscherper, G. 1973. *Kreta, Mykene, Santorin*. Leipzig, Jena, Berlin: Urania-Verlag.
Krivaltsevich, M. 1998. The problems of identification and origins of «Trzciniec» the Prypets basin. *Baltic-Pontic Studies*, 6, p. 103-114.
Kuz'mina, E. E. 2007. *The Origin of the Indo-Iranians*. Leiden, Boston: Brill – Leiden Indo-European etymological dictionary series, 3.
Malmer, M. P. 1981. *A Chronological Study of North European Rock Art*. Antikvariska serien 32. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Pars, Hans H. 1957. *Göttlich aber war Kreta: das Erlibnis der Ausgrabungen*. Olten: Walter-Veri.

Vitaliy Otroshchenko
Doctor of Historical Sciences, Professor. Head of the Department of the Archaeology of the Eneolithic – Bronze age of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine.
ORCID ID 0000-0001-5707-8384. otrok_o@ukr.net (Kyiv, Ukraine)

Signs on the Late Bronze Age pottery

The article deals with the history of studying the sign system of the population of the Zrubna culture and the neighbouring cultures of the Late Bronze Age (18th-13th centuries BC) from the first finds at the beginning of the 20th century and attempts to interpret them before the creation of the classification of marks during the last quarter of the century. In the end, Olena Zakharova, having studied 1050 signs from 308 artefacts, concluded about semasiography - a graphical semiotic system that reflects the initial degree of writing. Andriy Biletsky proposed the term «graffiti» for the signs of the Zrubna community, but strongly denied the opportunity to read them. Based on the studied sources, we can assume the existence of an ideographic stage

of the development of a sign system and speak of «writing» (graffiti, Schriftzeichen), which have not evolved into phonetic writing in the population of the Zrubna community. The visual-figurative marks, certified by the researchers of the signs, makes it possible to cautiously approach the interpretation of individual iconic compositions, in particular, the multifigure. The possibility of this approach to the interpretation of signs was not denied by Andriy Biletsky. A noticeable variety in the details and combinations of elements of geometric decoration requires an individual approach to each composition.

Exploring the origin of the sign system should consider the potential of local traditions that come from the Eneolithic community Cucuteni-Trypillya and pastoral communities of Bronze Age of the Great Steppe. It is impossible to exclude the perception of individual signs from the outside, from the centers of early civilizations that already had writing.

A comparative characteristic of sign systems of two cultures of the Zrubna community (Pokrovs'ko-Mosolovs'ka and Berezhnivsko-Mayivs'ka) was carried out and the local specificity of each of them was revealed. Observed increase in the concentration of pottery with signs in the areas of the mining and metallurgical centres of the named cultures – in the Kargalinsky area at the middle flow of the Ural river and in Donetsk regions. There is a link between the distribution of artifacts with signs to economically developed regions of the «zrubny» world.

Approaches to the understanding of individual sign series, as the phases of the calendar cycle, are developed. These are so-called cyclic compositions. The pictographic character of the symbols of this group and the transparent symbolism of others give an opportunity to interpret individual iconic compositions, which contain mythological and epic subjects. Tension to this subject is a hallmark of the research of the 21st century, where the story of the victory of Indra (right-hand swastika, bull, horse) over the serpent Vritra (stranded meander or zigzag) is interpreted. A similar plot, made in a naturalistic manner, appears with numerous modifications on the vignette of the Book of the Dead from the time of the New Kingdom in Egypt (1550–1079 /1969 BC), where the body of Apap's snake shreds a cat as the embodiment of the Sun god Ra.

Pictographic compositions with variations of the images of the chariots of the Late Bronze period allow us to recognize the chariot scenes in the ranks of the sings. This theme is complemented by the lines of signs on ceramic vessels, interpreted as burial tuples, which lead to the critically acclaimed Crete-Mycenaean fine art tradition. The pictographic replicas of a well-known scenes of young boy's exercises with bull on the frescoes of the Minos Palace on Crete, marked on artifacts from Central and Eastern Europe, are forced to turn to this topic. Also symbolic friezes on the vessels point to the effect of the animation by accelerating rotation of the sign series.

The main task in the study of sign systems is the thorough collection of artifacts with signs, the publication of the cadastre of signs of the Late Bronze Age. Such a compilation will open new opportunities for clarifying the classifications of signs on the one hand and new interpretations of sign compositions on the other.

Keywords: archaeological ceramology, pottery, Late Bronze Age, Zrubna community, signs, graffiti, epic scenes, ornament, composition, writing.

Отримано 17 жовтня 2018

Received October 17, 2018